

УДК 316.65(075)

А. А. Бефані, канд. психол. наук, доц.
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПОБУДОВА СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкритий зміст методологічного концепту визначення соціальної ситуації; показана особливо значуща роль соціально-психологічного потенціалу особистості для адекватного визначення й подальшої побудови складних ситуацій спілкування й взаємодії. Запропоновано концепцію структури соціально-психологічного особистісного потенціалу.

Ключові слова: соціальна ситуація, визначення ситуації, соціально-психологічний потенціал особистості.

Адекватне розпізнавання соціальних ситуацій є однією з найважливіших детермінант людської поведінки. Залежно від визначення ситуації, особистість вибирає для себе лінію поведінки, той чи інший стиль спілкування, взаємодії й впливу на інших, приймає рішення, чи поводити себе в актуальній ситуації конгруентно, тобто забезпечувати своєю подальшою поведінкою відповідність переживань, думок і комунікації [9].

Неточно визначена індивідом ситуація призводить до неправильного тлумачення дій інших людей, до неправильної побудови власних дій і, в остаточному підсумку, до неконструктивного розвитку ситуації — до низької ефективності взаємодії, цілі якої не реалізуються, потреби учасників не задовольняються, основні цінності не підтверджуються.

Можна стверджувати, що від того, як особистість визначає та будує різні ситуації, залежить значною мірою вся її життєва ефективність: і підвищення ступеню виконання її життєвих планів, і продуктивність її професійної діяльності, і благополуччя в системах міжособистісних відносин.

Дослідженню соціальних ситуацій особливо значення для розвитку теоретичної й практичної психології надавали соціальні психологи інтеракціоністської орієнтації, зокрема провідний представник європейського інтеракціонізму Д. Магнусон. Однак на відміну від проблематики сприйняття людиною людини, перцепція соціальних ситуацій досліджена психологами набагато менш повно й глибоко.

Загально визнаним фактом у сучасній психології вважається вплив на сприйняття й інтерпретацію соціальних ситуацій фактора особливостей особистості, разом із тим конкретний зміст особистісних особливостей емпірично й теоретично ще не з'ясовано. У першу чергу це відноситься до соціально-психологічних якостей особистості й у цілому до її соціально-психологічного потенціалу.

Ми поставили перед собою мету розкрити зміст концепту «визначення ситуації» і запропонувати структуру соціально-психологічного потенціалу особистості, який дозволяє правильно визначати ситуації й конструктивно їх будувати.

Життєвий шлях особистості та її актуальний життєвий простір складаються з безлічі найрізноманітніших соціальних ситуацій. Кожна з них має свій «репертуар», набір окремих актів поведінки. І спроби встановити універсальні принципи протікання всіх соціальних ситуацій (зокрема серйозні дослідження в цьому напрямку кембриджських психологів) фактично не увінчалися успіхом [2].

Найпоширенішим у соціальній психології є розуміння «ситуації» як сукупності елементів середовища або як фрагмента середовища на певному етапі життєдіяльності особистості (Д. Магнусон, А. Фернхем і М. Аргайл, Л. Фергюсон, У. Мишел та ін.) [8; 2; 5].

Поряд із традиційним визначенням ситуації як «системи зовнішніх стосовно суб'єкта умов, що спонукують і опосередковують його активність» [7, 348], у закордонній і вітчизняній психології розвивається розуміння соціальної ситуації як системи суб'єктивних і об'єктивних елементів, які поєднуються в діяльності суб'єкта. Іншими словами, ситуацію утворюють не тільки її об'єктивні особливості, але і їхнє сприйняття й інтерпретація суб'єктами [5; 8; 13].

Як констатує Х. Хекхаузен, поведінку особистості детермінує «не ситуація, що може бути описана «об'єктивно» або згідно погодженій думці декількох спостерігачів, а ситуація, як вона дана суб'єктові в його переживанні, як вона існує для нього» [13].

Аналізуючи погляди С. Л. Рубінштейна й А. Н. Леонтєва, соціальні психологи А. В. Філіпов і С. В. Ковальов приходять до співзвучного європейському інтеракціонізму висновку, що ситуація повинна розумітися як продукт і результат активної взаємодії особистості й середовища: «Суб'єктивні фактори завжди включені в генезис ситуації як її невід'ємна ланка. Щоб утворилася актуальна для суб'єкта ситуація, недостатньо мати певні умови й обставини. Необхідно мати ще й визначеного суб'єкта, з боку якого повинна бути присутня психологічна готовність... до об'єктивних умов і обставин, що включаються в генезис ситуації» [12, 17].

Соціальна ситуація створюється особистістю, що фактично сама конструює світ свого оточення. Як показано інтеракціоністами й зокрема Д. Магнусоном, людина постійно робить відбір ситуацій: до одних вона прагне, інші уникає. Але навіть якщо сама ситуація «вибирає» людину, остання вільна поведеться в ній таким чином, щоб вплинути на ситуацію, внести зміни в її умови як для себе, так і для інших [8; 10].

Був зроблений чіткий висновок: ситуація є функція особистості тією самою мірою, у якій поведінка особистості є функція ситуації [13].

Активне формування соціальної ситуації передбачає попереднє її визначення особистістю, що є результатом сприйняття ситуації і її інтерпретації, здійснюваною за допомогою процесу категоризації.

Методологічний концепт «визначення ситуації» уперше був запропонований американським соціологом У. Томасом, який сформулював наступну теорему: якщо ситуації визначаються як реальні, вони стають реальними за своїми наслідками [5; 11].

Підтвердженням правильності теореми Томаса є відомий у соціальній психології феномен «пророцтва, що само реалізується». Ачисленні емпіричні дані цілком узгоджуються з положенням про те, що суб'єктивні уявлення про ситуації роблять часто більш сильний вплив на поведінку індивіда, чим об'єктивні ситуаційні фактори. Так, дослідження психології конфлікту, виконані

Н. В. Гришиною, показали, що якщо людина визначає ситуацію як конфліктну, вона насправді стає конфліктом, тому що у своїх діях у даній ситуації людина ґрунтується на цьому визначенні, розвиваючи конфліктну взаємодію, вибираючи відповідні стратегії поведінки, оцінюючи дії партнера й т. д. [4].

Визначення ситуації проявляється, по-перше, у її віднесенні до тієї або іншої категорії ситуацій; по-друге, у приписуванні їй того або іншого значення (смислу).

Усі дослідники, якими б різними ні були їхні позиції, сходяться в тому, що сприйняття, інтерпретація, оцінка індивідом соціального оточення неодмінно містять у собі соціальну категоризацію (типізацію) як спосіб систематизації індивідом навколишнього середовища для зменшення його суб'єктивної складності. За допомогою категоризації об'єкт соціальної перцепції (ситуація, соціальне явище або людина) оцінюється й наділяється тим або іншим змістом залежно від своєї категоріальної належності. На думку Н. Кантор, у кожного індивіда складаються власні «когнітивні відповідності» соціальних ситуацій, які, будучи особистісно пофарбованими, скоріше є образами «людини-у-ситуації», а не самої ситуації [6].

Здійснюючи когнітивне оцінювання ситуації, індивід робить висновок, чи підконтрольна вона йому, чи може він у ній що-небудь змінити. При позитивному висновку він намагається конструктивно перетворити ситуацію: визначає мету, план рішення, способи досягнення мети, програє в розумі свої дії та їхні можливі наслідки, розставляє пріоритети [1].

Визначення соціальної ситуації детермінується як об'єктивними факторами реальності, так і внутрішнім світом особистості. Об'єктивні особливості ситуації виступають на перший план у тому випадку, коли сама ситуація носить явний, чітко певний характер. Якщо ж є великий ступінь невизначеності ситуації й вона складна для впізнання, то існує свобода для індивіда, який здійснює визначення ситуації і її подальшу побудову та розвиток на основі властивих йому особистісних особливостей, його ставлення до людей, притаманних йому способів рішення проблем.

Оскільки особистість постійно перебуває в найрізноманітніших ситуаціях невизначеності, гостро стоїть питання про необхідність розвитку в неї соціально-психологічного потенціалу, що дозволяє використовувати особистісні ресурси для правильного розуміння й конструювання соціального світу.

Ми розуміємо під соціально-психологічним потенціалом особистості динамічну систему соціально-психологічних властивостей і здібностей, які, як внутрішній резерв особистості, можуть бути використані нею для адекватного сприйняття й розуміння соціальної реальності, для забезпечення високої ефективності спілкування й взаємодії з іншими людьми, а також для подальшого саморозвитку.

У структуру соціально-психологічного потенціалу особистості, що проявляється при визначенні та побудові соціальних ситуацій, ми включили наступні підструктури:

1. Соціально-психологічна (комунікативна) компетентність і соціальний інтелект.

2. Особливості ціннісно-смиислової сфери.

3. Інтегральні соціально-психологічні характеристики.

Першу підструктуру утворюють три блоки соціально-психологічних можливостей особистості:

- соціально-перцептивні здібності;
- здібності й готовність взаємодіяти з іншими;
- особливості соціального інтелекту.

У блок соціально-перцептивних здібностей включені наступні складові:

- рефлексивні здатності;
- здатність до співпереживання (емпатія);
- здатності точно сприймати та оцінювати інших; розуміти те, про що вони воліють умовчувати; розуміти їхні труднощі й проблеми;
- здатність уловлювати й виражати загальну думку учасників ситуації з будь-яких значущих для них питань;
- здатність ідентифікувати себе з іншими, бачити ситуацію їхніми очима;
- здатність адекватно «читати» невербальні сигнали учасників ситуації й на цій основі «проникати» у їхню підсвідомість.

У блок здібностей і готовності взаємодіяти з іншими ми включили:

- кооперативність як схильність до співробітництва; установка на побудову кооперативної ситуації взаємодії;
 - діалогічність, здатність устати на точку зору й позицію іншого;
 - установка на рівність і взаємоповагу в процесі взаємодії;
 - здатність залучати інших учасників ситуації до рішення завдання;
 - здатність впливати на інших;
 - установка на переважне сприйняття позитивних властивостей оточуючих і їхню позитивну оцінку;
 - установка на створення смислової конгруентності у визначенні ситуації з іншим учасником взаємодії;
 - установка на розуміння іншого в процесі взаємодії;
 - установка схвалення іншого у взаємодії (надання прав бути собою, мати власні судження й позицію);
 - установка самосхвалення в комунікативному процесі;
 - готовність бути відповідальним за іншого й за спільний кооперативний процес;
 - психологічна відкритість стосовно іншого;
 - здатність забезпечити легкість спілкування;
 - здатність управляти собою при взаємодії з іншим;
 - здатності до встановлення, підтримки соціального контакту й виходу з нього;
 - здатність вибирати способи спілкування адекватно ситуації;
 - здатність адекватно ситуації проявляти конгруентність переживань, думок і комунікації [9];
 - здатність досягати поваги й атракції з боку інших;
 - володіння навичками ефективної комунікації (прийомами й техніками активного слухання, ведення діалогу, бачення перспективи й т. д.).
- Блок соціального інтелекту в пропонованій структурі становлять наступні особливості:
- здатність орієнтуватися в соціальних ситуаціях різного типу на основі багатства їхніх когнітивних репрезентацій в індивіда (наявності їхніх відповідних когнітивних схем);
 - здатність актуалізувати весь свій минулий досвід;
 - здатність до диференціації й генералізації інформації про ситуації;

- розвиток механізму когнітивного оцінювання особливостей ситуації й смислу (значення) того, що відбувається [1];
- здатність відрізнити істотні елементи ситуації від несуттєвих;
- сензитивність до непомітних особливостей ситуації;
- «почуття нового»; здатність приймати й освоювати нове;
- здатність до екстраполяції ситуації;
- здатність до рішення проблем при відсутності зворотного зв'язку, при високому ступені невизначеності ситуації;
- здатність проблемно мислити (бачити можливості зміни, удосконалювання ситуації);
- здатність системно мислити (бачити всі елементи ситуації панорамно, цілісно);
- здатність розглядати важку ситуацію з різних точок зору;
- здатність прогнозування майбутніх труднощів і наслідків розвитку конкретних ситуацій; здатність використовувати засоби для превентивної нейтралізації труднощів;
- антиномічність мислення (здатність використовувати думки й пропозиції, протилежні власним позиціям).

Компонентами другої підструктури соціально-психологічного потенціалу особистості (особливостей ціннісно-сміслової сфери) є:

- цілісність особистісного ідеалу і його відповідність реальному поведженню;
- особливості ієрархії ціннісних орієнтацій; ціннісне відношення до світу, до людей;
- готовність допомагати людям;
- високий рівень мотивації досягнень;
- оптимістичний світогляд.

У третю підструктуру (інтегральні характеристики особистості) входять:

- інтернальність як високий рівень суб'єктивного контролю над значущими ситуаціями, упевненість у здатності контролювати те, що відбувається, високий рівень саморегуляції й самоконтролю, особиста відповідальність за свої вчинки й дії інших людей, за рішення завдання;
- інтегральна особистісна диспозиція *hardiness* як упевненість у можливості перетворення будь-якої важкої ситуації й готовність до цього [1];
- активність як здатність ініціювати зміни у відносинах із соціальним світом;
- перевага конструктивно-перетворюючої стратегії співволодіння з важкими соціальними ситуаціями;
- високий рівень саморозуміння й самоприйняття.

Соціально-психологічний потенціал особистості, як ми вже відзначали, особливо необхідний у ситуаціях, де існує невизначеність або у відношенні до їхніх об'єктивних особливостей, або у відношенні до їхньої суб'єктивної інтерпретації учасниками взаємодії. І якщо індивід нездатний усвідомити або внести адекватне логічне виправлення щодо подібної невизначеності [10], то він із великою ймовірністю буде робити різноманітні помилки соціальної перцепції, спотворювати образи ситуації, неадекватно визначати ситуацію й, як наслідок, неконструктивно будувати свою поведінку.

Соціально-психологічна компетентність винятково значуща в конфліктних ситуаціях, де учасники для вибору ефективної лінії поведження й для адекватного вирішування ситуації в цілому особливо мають потребу у взаємному розумінні

один одного й внутрішнього смислу тих подій, що відбуваються. Однак тут перешкодою діалогічному спілкуванню може ставати властивий більшості людей захист себе самого (свідомий або несвідомий), що провокує партнерів на відкидання навіть конструктивної інформації [3]. А в умовах дефіциту зворотного зв'язку в більшості людей починають діяти помилки каузальної атрибуції — у першу чергу її фундаментальна помилка. Внаслідок цього спостерігається явище «подвійного стандарту», приписування різного смислу однаковим діям учасників конфлікту; своя поведінка пояснюється як детермінована більшою мірою особливостями ситуації, а позиція «іншого» дискредитується: він повинен нести особисту відповідальність за те, що відбувається. У підсумку ситуація, визначена із самого початку її учасниками як конфліктна, у міру її розвитку все більше загострюється, образи її учасників здобувають усе більше перекручений характер, і можливості конструктивного вирішування конфлікту мінімізуються. Подібного результату конфліктної взаємодії можна уникнути за допомогою розвинутого соціально-психологічного потенціалу її суб'єктів, що дозволить перебороти закономірні помилки атрибуції й соціальної перцепції.

Таким чином, ми розкрили зміст важливого соціально-психологічного феномена визначення ситуації, що представляє собою результат її сприйняття й інтерпретації на основі категоризації. Було показано, що когнітивне оцінювання соціальної ситуації необхідно для її подальшого активного формування й конструктивного перетворення. Якщо ситуація носить явний характер, то її визначення детерміновано в першу чергу об'єктивними особливостями. Ситуації ж невизначені й когнітивно складні вимагають від особистості прояву особливостей розвинутого соціально-психологічного потенціалу, що дозволяє використати особистісні ресурси для правильного впізнання й побудови навколишнього соціального світу.

Ми запропонували визначення поняття соціально-психологічного потенціалу особистості й концепцію його структури. У структуру потенціалу були включені соціально-психологічна (комунікативна) компетентність особистості; особливості ціннісно-сміслової сфери особистості; її інтегральні соціально-психологічні характеристики.

Виділені нами складові соціально-психологічного потенціалу особистості є тими внутрішніми можливостями, які, вимагаючи свого безперервного розвитку й актуалізації, забезпечують адекватне розуміння й творчу побудову особистістю найскладніших соціальних ситуацій спілкування й взаємодії.

Література

1. *Анциферова Л. И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. — 1994. — № 1.
2. *Аргайл М., Фёрнхэм А., Грахам Дж.* Концепт ситуации в различных областях психологии // Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
3. *Арутюнян М. Ю., Петровская Л. А.* Обратная связь в системе восприятия человека человеком // Психология межличностного познания / Под ред. А. А. Бодалёва. — М., 1981.
4. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. — СПб.: Питер, 2003.
5. *Гришина Н. В.* Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. — 1997. — № 1.
6. *Кантор Н.* Восприятие ситуаций: прототипы ситуации и прототипы «человека-в-ситуации» // Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
7. *Краткий психологический словарь* / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — Ростовн/Д, 1998.

8. Магнуссон Д. Требуется: психология ситуаций // Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
9. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М., 1994.
10. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация: уроки социальной психологии. — М.: Аспект пресс, 1999.
11. Томас У., Знаниецкий Ф. Методологические замечания // Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
12. Филиппов А. В., Ковалёв С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса // Психологический журнал. — 1986. — № 1.
13. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 1. — М.: Педагогика, 1986.

А. А. Бефани, канд. психол. наук, доц.
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ПОСТРОЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье раскрыто содержание методологического концепта определения социальной ситуации; показана особо значимая роль социально-психологического потенциала личности для адекватного определения и дальнейшего построения сложных ситуаций общения и взаимодействия. Предложена концепция структуры социально-психологического личностного потенциала.

Ключевые слова: социальная ситуация, определение ситуации, социально-психологический потенциал личности.

A. A. Befani, doctor of psychology of sciences, reader
Odessa National University, by name of I. I. Mechnikov
Department of General and Social Psychology

DEFINITION AND CONSTRUCTION OF SOCIAL SITUATIONS AS DISPLAY OF PERSON'S SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL POTENTIAL

Summary

In the article the contents of methodological concept definition of a social situation is opened; especially significant role of socially-psychological potential of the person for adequate definition and the further construction of difficult situations of dialogue and interaction is shown. The concept of structure of socially-psychological personal potential is offered.

Key words: a social situation, definition of a situation, socially-psychological potential of the person.